

usûl

İslam Araştırmaları
Islamic Researches / بحوث إسلامية

Sayı: 6, Temmuz-Aralık 2006

usûl

İslam Araştırmaları Islamic Researches / بحوث إسلامية

Sayı: 6, Temmuz-Aralık 2006
ISSN 1305-2632

Sahibi/Publisher
Yavuz KAMADAN

Editör/Editor-in-Chief
Faruk BEŞER

Editör Yardımcısı/Associate Editor
Ahmet BOSTANCI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdullah AYDINLI (Sakarya Ü.) / Sabri ORMAN (İstanbul Ticaret Ü.) H. Mehmet GÜNAY (Sakarya Ü.) / Hayati YILMAZ (Sakarya Ü.) İbrahim KALIN (College of the Holy Cross MA, USA) / İrfan İNCE (Sakarya Ü.) Atilla ARKAN (Sakarya Ü.) / Fuat AYDIN (Sakarya Ü.) / Murteza BEDİR (Sakarya Ü.) Erdinç AHATLI (Sakarya Ü.) İsmail ALBAYRAK (ACU National, Avustralya) / Mehmet ÖZŞENEL (Sakarya Ü.) Muhammet ABAY (Marmara Ü.) / İbrahim EBU RABÎ (Hartford Seminary, USA) / Yavuz KAMADAN (Sakarya Ü.) / Muammer İSKENDEROĞLU (Sakarya Ü.)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Ahmet DAVUTOĞLU (Beykent Ü.)	Ahmet GÜÇ (Uludağ Ü.)
Ali ERBAŞ (Sakarya Ü.)	Alparslan AÇIKGENÇ (Fatih Ü.)
Bilal GÖKKIR (S.Demirel Ü.)	C. Sadık YARAN (İstanbul Ü.)
Cağfer KARADAŞ (Uludağ Ü.)	E. Sait KAYA (İSAM)
Ejder OKUMUŞ (Fırat Ü.)	Ferhat KOCA (Gazi Ü.)
İ. Kafi DÖNMEZ (Marmara Ü.)	İbrahim HATİBOĞLU (Uludağ Ü.)
İlhan KUTLUER (Marmara Ü.)	M. Ali BÜYÜKKARA (O.Mart Ü.)
M. Erol KILIÇ (Marmara Ü.)	M. Sait ÖZERVERLİ (İSAM)
Mehmet BAYRAKDAR (Ankara Ü.)	Mehmet PAÇACI (Ankara Ü.)
Mesut OKUMUŞ (Gazi Ü.)	Muhsin AKBAŞ (O.Mart Ü.)
Mustafa KARA (Uludağ Ü.)	Mustafa ÖZTÜRK (Çukurova Ü.)
Ö. Mahir ALPER (İstanbul Ü.)	Raşit KÜÇÜK (Marmara Ü.)
Recep KAYMAKCAN (Sakarya Ü.)	Suat YILDIRIM (Marmara Ü.)
Şükrü ÖZEN (İSAM)	Yunus APAYDIN (Erciyes Ü.)

Sayı Hakemleri / Referees on This Issue

Yaşar AYDINLI / H. İbrahim BULUT / Mustafa SİNANOĞLU / Erdinç AHATLI
Muammer İSKENDEROĞLU / Sabri ERDEM / Mehmet ÖZŞENEL / A. Vahit İMAMOĞLU
Cağfer KARADAŞ / Atilla ARKAN / Ahmet BOSTANCI
Hayati YILMAZ / H. Mehmet GÜNAY / Hamza ERMİŞ

Usûl İslam Araştırmaları hakemli bir dergidir.

Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

İletişim / Communication

Ahmet BOSTANCI, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ozanlar / ADAPAZARI / TÜRKİYE, +90 (264) 274 30 60 /155 GSM: +90 (532) 706 73 67

Web: <http://www.usuldergisi.com>, E-posta: abostanci@hotmail.com

Ocak 2008

Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî ve *İthâfû's-Sâdeti'l-Müttakîn bi Şerhi Esrârı İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn* Adlı Eserinin Kelâm İlmi Açısından Tahlili

Süleyman AKKUŞ* - Recep ÖNAL**

Muhammed Murtazâ az-Zabîdî and Analysis of His Book: *İthâf al-Sâda al-muttakin bi Sharh Asrâr İhyâ Ulûm al-Dîn* From The Point of Kalam

Murtazâ az-Zabîdî one of the most important figures in the eighteenth century is the consultant scholar on İslamic theology (al-kalam) learning. With the great intelligence and enthusiasm the author composed many works on different areas like hadith, fiqh, kalam, mysticism, exegesis, Arabic grammar, verse, prose. Having works more than 140 the author is famous with *Tâğ al-arûs* on language and literacy and *İthâfû's-sâde* on tasavvuf, wisdom, moral, akaid and kalam. These works are composed with the method of the bookmen in the Islamic bright age.

This article is devoted to introduce and explore the kalam aspect of *İthâf as-sâdati'l-müttakîn bi-şerhi esrârı İhyâ'i 'ulû-mi'd-dîn*.

Key Words: az-Zabîdî, biography, Islamic theology (al-kalam), *İthâf as-sâda*.

Anahtar Kelimeler: ez-Zebîdî, Biyografi, Kelâm, *İthâfû's-sâde*.

İktibas / Citation: Süleyman Akkuş, Recep Önal, “Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî ve *İthâfû's-Sâdeti'l-Müttakîn bi Şerhi Esrârı İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn* Adlı Eserinin Kelâm İlmi Açısından Tahlili”, *Usûl*, 6 (2006/2), 115 - 144.

GİRİŞ

XVIII. asrın dil ve edebiyat sahasında yetişmiş önemli şahsiyetlerinden biri olan Murtazâ ez-Zebîdî, aynı zamanda kelâm ilminde de mütehasşs bir ilim adamıdır. Müellif, sahip olduğu üstün zekâ, azim ve gayreti sonucu başta lügat olmak üzere, hadis, fıkıh, tefsir, kelâm, tasavvuf, ensab, nazım, nesir ve sarf-nahiv ilimlerine kadar uzanan değişik alanlarda mü-

* Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Kelâm Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi (Yrd. Doç. Dr.), sakkus@sakarya.edu.tr.

** Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, onal75@mynet.com.

him eserler vermiştir. Yüz kırktan fazla eseri bulunan müellifimiz, İslâm dünyasının parlak devirlerini temsil eden âlimlerin tarz ve metoduyla tertip ve tasnif ederek istifadeye sunmuş olduğu bu eserlerden, özellikle *Tâcü'l-'arûs* dil ve edebiyat; *İthâfü's-sâde* tasavvuf, hikmet, ahlâk, akâid ve kelâm ilimleri bakımından meşhurdur.

Bu makale; *İthâfü's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrâri İhyâ'i 'ulû mi'd-dîn* adlı eserinin tanıtımı ve buna dayalı olarak müellifin kelâmî yönünün incelenmesini hedeflemiştir.

I. HAYATI

Müellifin tam adı, es-Seyyid Muhammed b. Abdürrezzâk¹ el-Hüseynî Murtaşâ el-Vâsıtî ez-Zebîdî'dir.² Künyesi Ebü'l-Feyz, lakâbı Murtaşâ'dır.³ Kaynaklarda genellikle "Muhammed Murtaşâ ez-Zebîdî" olarak ifade edilir.

Müellif, hicrî 1145/1732 yılında Hindistan'ın Kannûc şehrinin yakınlarındaki Bilgrâm kasabasında dünyaya gelmiştir.⁴ Çocukluk ve gençlik yıllarını, zamanın önemli ilim merkezlerinden biri kabul edilen Yemen'nin Zebîd şehrinde geçirmesinden dolayı "Zebîdî" nisbesiyle meşhur olmuştur.⁵ Hindistan'da başlayan öğrenim hayatı; Yemen, Tâif, Hicaz, Mekke, Medine ve Mısır gibi birçok ilim merkezinde devam etmiştir.⁶ Zebîdî

¹ Muhammed Murtaşâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut 1306, X, 469; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Târihu 'acâ'ibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr* (nşr. M.h. Cevher), Kahire 1958, IV, 142; Sıddîk Hasan Han, *Ebcü'dü'l-'ulûm* (nşr. Abdülcebbâr Zekkâr), Dımaşk 1978, III, 12.

² Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, İstanbul 1955, II, 347; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemul musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye fi't-târîh ve't-terâcim ve'l-coğrâfiyye ver- rahalât*, Beyrut 1406/1986, 578.

³ Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1402/1982, I, 526; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmûsü terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' min'el-'Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteş-rikîn*, Beyrut 1389/1969, VII, 297.

⁴ İgnatij Julianovic Krackovskij, *Târihu'l-edebi'l-coğrâ fiyyi'l-'Arabî* (nşr. Selâhaddin Osman Hâşim), Beyrut, 1987, 855; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 297; Carl Brockelmann, *GAL Suppl.*, Leiden, 1938, II, s. 399.

⁵ Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, Haydarâbâd, 1959, VII, 471; Krackovskij, *Târihu'l-edebi*, 855; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye*, Beyrut, ts., XI, 282.

⁶ Suat Yıldırım, "Muhammed Murtaşâ ez-Zebîdî", *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, cilt VI, s. 23-24; Abid Yaşar Koçak, *Muhammed Murtaşâ ez-*

hakkında geniş malumat veren Abdülhay el-Kettânî, yaptığı ilmî seyahatleri sonucunda pek çok sayıda âlimden istifade etme imkânı bulan Zebîdî'nin, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, *el-Mu'cemü's-sagîr* ve *Elfiyetü's-sened* isimli eserlerini ilim tahsil ettiği üç yüzden fazla hocası hakkında biyografik malumat vermeye tahsis ettiğini nakleder.⁷ Zebîdî Yemen ahalisinden birine yazdığı bir icâzetinde hocalarının silsilesini, kitâbet tarihiyle kendisine icâzet veren âlimleri tek tek zikretmiştir.⁸

Zebîdî'nin kişiliği ve fikrî gelişiminde kalıcı bir etki bırakan hocalarının başında, henüz çocukken Hindistan'da hadis dersi aldığı Şah Velîyyullah Dihlevî (ö.1762) gelir.⁹ Özel değer taşıyan hocaların, müşidlerin ve üstün yetenekli talebelerin üzerinde derin tesiri olur, onların duygu düşünce ve görüşlerinde derin izler bırakır. Dihlevî de öyle olmuş ve Zebîdî üzerinde önemli tesirler bırakmıştır. Burada bir noktaya temas etmekte yarar vardır. Zebîdî'nin ihtilaflı konuları izah ederken taraf tutma ve mezhep kayırma gibi bir endişe ile hareket etmemesi, bilakis meseleye bütüncül olarak yaklaşp, mezhepler arasında ortak bir nokta bulmaya çalışarak orta yolu tutması gibi hususlarda hocası Dihlevî'den etkilendiği söylenebilir. Dihlevî mezhepler arasındaki ihtilafları azaltmaya çalışarak farklı fikirlerle sahip Müslümanları ortak noktada toplamayı hedeflemişti.¹⁰ Aynı hedefi Zebîdî'nin de gerçekleştirmek istediği eserlerinde müşahede edilir.¹¹

İlmî kariyerini ilerletmek için geçirdiği bu çok hareketli ve bereketli yolculuklarının nihayetinde 1753'te Kahire'ye yerleşmeye karar vermiştir. Burada klasik devirlerin te'lif, rivâyet, usûl ve anelerini tekrar yaşatan bir ilim muhiti oluşturmakla meşhur olmuştur.¹² Hadis, fıkıh, tefsir, ke-lâm, tasavvuf, ensab, nazım, nesir ve sarf-nahiv ilimlerine kadar uzanan

Zebîdî ve 'İkdü'l-Cevheri's-semin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1986), İÜSBE., İstanbul, s. 5-6.

⁷ Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 527; Krş. Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 19; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399.

⁸ Abdülhay Haseni, *a.g.e.*, VII, 473-477; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 531-535.

⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, X, 469; Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 27-28; Abdülhay Haseni, *a.g.e.*, VII, 475-476.

¹⁰ Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası* (trc. Sefa Üstün), İstanbul 1996, s. 197; J. Obert Woll, *İslâm'da Süreklilik ve Değişim* (trc. Cemil Aydın-Cengiz Şişman), İstanbul 1991, I, 110; Hayrettin Karaman, *Dört Rîsâle*, İstanbul 1982, s. 145.

¹¹ Bkz. Zebîdî, *İthâfî's-sâdeti'l-müttakîn* (nşr. Muhammed Ali Beyzavî), Beyrut, 1422/2002, II, 8-12, 16, 372.

¹² Koçak, *a.g.e.*, 91.

değişik alanlarda bir kısmı basılmış çok sayıda eseri olan Zebîdî, telif ve irşad faaliyeti yanında ders okutup öğrenci de yetiştirmiştir. Ancak talebeleri hakkında ne kendisi ne de terâcim kitapları geniş bilgi vermiştir. Bununla beraber verdiği icâzetlere bakıldığında bir çok talebe yetiştirdiği anlaşılmaktadır.¹³

Müellifimizin tercüme-i halini yazan öğrencisi Cebertî (ö.1825), Zebîdî'nin Arapça'dan başka Türkçe, Farsça ve Gürcüce gibi başka lisanları da bildiğini kaydeder.¹⁴ Hatta Türkçe'yi de çok iyi konuşabildiği rivâyet edilmektedir..¹⁵

Tabakât ve terâcim kitaplarında müellifin evliliği hakkında detaylı bir bilgi verilmemektedir. Bir rivâyete göre 1768 yılında evlenmiştir. Süleyman b. Yahya'ya yazdığı mektup ve eşinin 1782'de vefatının ardından yazdığı bir mersiyeden¹⁶eşinin adı Zübeyde binti Zü'l-fikâr ed-Dimyatî olarak kaydedilir. Hanımının ölümünden sonra tekrar evlenen Zebîdî ölünceye kadar ikinci hanımıyla yaşar. Bu her iki evliliğinden de çocuğu olmaz.¹⁷

XVIII. yüzyılın sonlarında Mısır çok yönlü bir krize uğrar. Bölgedeki ekonomik kriz, 1784'ten 1792'ye kadar pahalılık, kıtlık ve veba salgınları gibi ülkeyi fakirleştiren ve nüfusu azaltan birçok felaketin Mısır halkının üzerine çökmesine neden olmuştur. 1791 yılının veba salgını birçok kişinin ölümüne neden olur ve 1792'de kıtlık ve açlık dayanılmaz hale gelir.¹⁸ Müellifimiz de veba salgınına yakalanarak bu hastalık sonucu vefat etmiştir. Onun 1732'de Hindistan'da başlayıp Yemen, Hicaz ve Mısır'da devam eden bu hareketli hayatı, 1205/1791'de Kahire'de 59 yaşında sona ermiştir.¹⁹

¹³ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 490; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 538-141; Koçak, *a.g.e.*, 18.

¹⁴ Cebertî, *a.g.e.*, IV, 148; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 529; Zeydan, *a.g.e.*, III, 311.

¹⁵ Zirikli, *a.g.e.*, VII, 298.

¹⁶ Yıldırım, "Muhammed Murtaza ez-Zebîdî", cilt VI, s. 25.

¹⁷ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 470; Suat Yıldırım, *a.g.m.*, cilt VI, s. 26.

¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet: Osmanlı Tarihi* (Haz. Mü'min Çevik), İstanbul ts., III, 120; Andre Raymond, "Kahire: Osmanlı Dönemi", *DİA.*, İstanbul 2001, XXIV, 179.

¹⁹ Cebertî, *a.g.e.*, IV, 165; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399; Fuat Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî* (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî v.dğr.), Riyad 1411/1991, I-II, 20.

II. ESERLERİ

Velüd bir müellif olan Zebîdî, eserleriyle bir kısmı bu gün mevcut olmayan eski ve güvenilir kaynaklardan derlediği bilgileri, İslâm dünyasının parlak devirlerini temsil eden âlimlerin tarzı ve usûlü ile tertip ve tasnif ederek istifadeye sunduğunu gösterir. Hadis (*Esânîdü'l-Kütübi's-sitte*), lügat (*Tâcü'l-'Arûs*), kelâm (*Îthâfü's-sâde*), fıkıh (*Ukudü'l-cevâhirü'l-münîfe*), tasavvuf (*'İkdü'l-cevheri's-semîn*), ensab (*Îzâhü'l-medârik*) ve hal tercümesi (*Mu'cemü'l-meşâih*) sahalarında yazdığı eserleri bunun örnekleridir. *Îthâfü's-sâde*'nin ikinci cildinde, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) otuz altı sayfalık *Kavâ'idü'l-'akâ'id* risâlesini 300 sayfaya yaklaşan bir şerh ile izah etmiştir. Ayrı bir kelâm kitabı olma niteliğinde olan bu şerh, kelâmî görüşleri açısından Zebîdî'nin en önemli çalışmalarından biridir.

Eserlerinin tam sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber görebildiklerimiz ve kaynaklarda isimleri zikredilenlerden hareketle yaklaşık 147 eseri nispet edilmektedir.²⁰ Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmış yazma veya matbu halde, diğer bir kısmı ise günümüze ulaşmamıştır. Bunların sadece isimleri bilinmektedir.

a) Günümüze Ulaşmış Eserleri:

1- *Îthâfü's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrâri İhyâ'i 'ulû mi'd-dîn*

Bu makaleye konu olan eser, Zebîdî'nin fıkıh, tasavvuf ve kelâm ile ilgili olarak kaleme aldığı önemli çalışmalarından biridir.²¹

2- *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*

Zebîdî'nin en meşhur eseri hiç şüphesiz *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*'tur. Bu çalışmasına daha önce Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-Mühîl*'ini iki cilt halinde şerh eden hocası Muhammed b. et-Tayyib el-Lugavî el-Nahvî'nin (ö. 1175/1761) teşvikiyle başlamıştır.²² Kahire'ye geldikten yedi yıl sonra 1760'da eserini yazmaya başlayan

²⁰ Müellifin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldırım, a.g.m., cilt VI, 38-50; Recep Önal, *Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, Hayatı, Eserleri ve Nübüvvet Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SAÜ.SBE., Sakarya 2007, s. 48-65.

²¹ Cebertî, a.g.e., IV, 151; İsmâil Paşa, *Îzâ-hu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, İstanbul 1972, I, 18; Woll, a.g.e., I, 93.

²² Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, X, 469; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 18, 28; Abdülhay Haseni, a.g.e., VII, 471; Koçak, a.g.e., 38.

Zebîdî, 1767 senesinde ilk cildini tamamlamış, geriye kalan dokuz cildi ise yedi yıllık bir çalışmanın ardından 1774'te toplam on cilt halinde tamamlamıştır.²³ Arap dili ve edebiyatına dair en geniş ve en muteber lügatlerden biri sayılan bu ansiklopedik eser ilk kez Kahire'de Matbaatü'l-Vehbiyye'de hicrî 1286–1287 (1869–1870) tarihlerinde eksik olarak beş cilt halinde basılmıştır. Daha sonra tamamı on cilt halinde yine Kahire'de 1306–1308 (1888–1890) yıllarında basılmıştır.²⁴ İlmî bir neşri Abdüssettâr Ahmed Ferrâc başkanlığındaki bir heyet tarafından yapılan bu eserin ilk cildi, 1965 yılında yayınlanmış, şu ana kadar yirmi altı ciltlik kısmı tamamlanmıştır.²⁵

Eser muhtelif kaynaklardan yararlanarak hazırlanmıştır. Faydalanılan kaynakların başında İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*'ı ve hocası İbn Tayyib'in (ö. 1175/1761) *Şerhü'l-Kâmûs*'u gelmektedir. Bu yönüyle eser şerh, ikmal, tashih ve tenkit özelliği taşımaktadır. Arap dilinin en geniş sözlüklerinden biri olarak, 120 000 maddeyi ihtiva etmektedir.²⁶

Kâmûs şerhi dört bölümden oluşan mukaddimeyle başlar. I. Bölüm sözlük, II. Bölüm sözlük tertiplerine, III. Bölüm bazı açıklamalara, IV. Bölümü ise Fîrûzâbâdî'nin hayatı ve mukaddimesinin şerhine ayrılmıştır.. Şerhten çok müstakil bir eser olan bu çalışma, kâmûs düzeninde hazırlanmıştır. Eserin önemli bir diğer özelliği coğrafi isimler hakkında geniş bilgiler ihtiva etmesi, özellikle ülkeler, sahiller, beldeler ve bitkiler hakkında detaylı bilgiler vermesidir.²⁷ İngiliz edebiyatçılarından Edward William Lane (1801/1876), Mısır'a yaptığı ilk yolculuğu sırasında *Tâcü'l-'Arûs*'la tanışmış, hazırladığı *Arabic-English Lexicon* isimli sözlüğünde *Tâcü'l-'Arûs*'tan alıntılar yapmıştır.²⁸

²³ Zeydan, *a.g.e.*, III, 310-311; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 297; İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zunûn*, I, 210; Sezgin, *a.g.e.*, I-II, 2; Koçak, *a.g.e.*, 38.

²⁴ Zeydan, *a.g.e.*, III, 310-311; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XI, 282; Yûsuf Elyan Serkis, *Mu'cemü'l-matbûati'l-'Arabiyye ve'l-muarrebe*, Kahire 1928, II,1727; İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zunûn*, I, 210.

²⁵ Hulûsi Kılıç, "el-Kâmûsü'l-Mûhît", *DİA.*, İstanbul 2001, XXIV, 288.

²⁶ İsmâil Râcî el-Fârûkî - Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası* (trc. Mustafa O. Kibaroglu - Zerrin Kibaroglu), İstanbul 1999, 267; Hulûsi Kılıç, *a.g.m.*, *DİA.*, XXIV, 288.

²⁷ Krackovskij, *a.g.e.*, 857-858; Fuat Sezgin, *a.g.e.*, I-II, 7.

²⁸ Krackovskij, *a.g.e.*, 856; Yâsin Salavâtî, *el-Mevsûatü'l-'Arabiyye*, Beyrut 1422/2001, VII, 3211.

3- *el-'İkdü'l-mükellel bi'l-cevheri's-semîn fi turuki'l-ilbâsi ve'z-zikri ve't-telkîn*

Arkadaşlarından Ebü'l-Hamâil Ali b. Ahmed el-Muvaccâh'ın, zikrin şartları, adabı; hırka giydirmenin, beyat ve telkinin nasıl yapılacağına dair açıklama talebi üzerine bu eseri kaleme almıştır.²⁹ Eser 1182/1768 yılında tamamlanmıştır. Bilinen iki nüshası vardır. Birincisi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, merhum Muhammed Tancî kısmında, bir cild içinde 58 varaktan oluşmaktadır. İkinci nüshası ise Medine'de Şeyülislâm Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde (nr. 260/55) yer almaktadır.³⁰

XVIII. asrın sonlarına kadar kurulan tarikatların silsilesi ve tarikat adabı hakkında olan bu eser, sahasında şimdiye kadar bilinen en etraflı ve en mufassal çalışmalardanır. İslâm âleminde daha çok dini inançlara dayanan ve kendilerine has bir takım adap ve erkânı olan tarikatların tam listesi, ilk kez bu eserle yapılmıştır.³¹ Müellifin tespitine göre zamanına kadar İslâm dünyasında mevcut tarikatların sayısı yüz otuzdur. Kitapta tarikat silsileleri ve alfabetik olarak isimleri zikredilmeye çalışılmıştır.³² Ayrıca zikrin şartları, adabı, hırka giydirme, el verme, beyat ve telkinin nasıl yapılacağı, zikrin adapları, zikir esnasında riâyet edilmesi gereken hususlarda geniş bilgiler verilmiştir.³³

4- *Bulgate'l-erîb fi mustalahi âsâri'l-Habîb*

Hadis ıstılahları hakkındaki bu eser, 1164/1750 yılında telif edilmiştir. İki yazma nüshası mevcuttur. Biri Teymûriyye Kütüphanesinde, diğeri Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde Muhammed Tancî bölümündedir.³⁴ Eser Radiyyu'd-dîn Muhammed b. İbrahim'in (ö. 971/1563) *Kafvu'l-eser fi savfi ulûmi'l-eser*'i ile birlikte Abdülfettah Ebû Gudde tarafından neşredilmiştir.³⁵

²⁹ Zebîdî, *'İkdü'l-cevheri's-semîn*, DİA Ktp., nr. 4622 (M. Tancî nüshası fotokopisi), s. 11, 14, 16, 23; Krş. Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 872.

³⁰ Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 52-53.

³¹ Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 49-50.

³² Zebîdî, *a.g.e.*, 25-150.

³³ Zebîdî, *a.g.e.*, 9-23.

³⁴ İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zunûn*, I, 192; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 298; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398.

³⁵ Beyrut 1408, 2. bsk.; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, *Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerrefe* (trc. Yusuf Özbek) İstanbul, 1994, 439.

5- *Ukudü'l-cevâhiri'l-münîfe fî usûli edilleti mezhebi'l-İmam Ebî Hanîfe*

Hadis kitapları tertibinde yazılmış Hanefî Mezhebi ve delillerini açıklığa kavuşturmak için telif edilmiştir.³⁶ Eser 1985 yılında Beyrut'ta basılmıştır.³⁷

6- *Esânîdü'l-Kütübi's-sitte*

Kahire'de bir nüshası bulunan eser hadis senedleri hakkındadır. Bir cilt içerisinde beş varaktan oluşmaktadır. 1190/1776 tarihinde yazılmıştır.³⁸

7- *Gâyetü'l-ibtihâc li muktefî esânîdi kitâbi Müslimi ibni'l-Haccâc*

Sahîh-i Müslim'e ulaştıran senedleri zikretmek için telif edilmiştir. Kahire'de Teymuriyye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur.³⁹

8- *el-Kavlü'l-mebtût fî tahkiki lafzi't-tâbût*

"Tâbût" lafzını dil bakımından inceleyen bir risaledir. 1191/1777 senesinde telif edilmiştir. "Tâbût" lafzının aslı, kalıbı ve anlamının sorulması üzerine kaleme alındığı ifade edilmektedir.. Dârü'l-kütübi'l-Mısıriyye ve Süleymaniye Kütüphanelerinde Kasîdecizâde bölümünde birer nüshası bulunmaktadır.⁴⁰

9- *el-Mekâ'idü'l-îndiyye fi'l-meşâyihî'n-Nakşibendiyye*

1181/1767'de tamamlanmış tasavvufa dair manzum bir eserdir. Bir mukaddime ve üç fasıldan ibarettir. Râbîta, sohbet ve tarikatte sâlikin yol kat etmesinin adabına dairdir. Bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi A:1597 numaralı mecmua içinde; diğer bir nüshası da Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde Muhammed Tancî kısmında yer almaktadır.⁴¹

10- *Mu'cemü'l-meşâih*

³⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, X, 470; Hasan b. İbrâhim ed-Dımaşkî Abdürrezzâk el-Baytar, *Hilyetü'l-Beşer fî Târihi'l-karni's-Salis aşr* (nşr. Muhammed Behcet Baytar), Beyrut: Dâru Sadır 1413/1993, III, 1493. III, 1505; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 538.

³⁷ Nşr. Vehbî Süleyman Kavecî el-Bânî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1985.

³⁸ Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 297; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 620; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, II, 348.

³⁹ Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1506; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 893; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399.

⁴⁰ Zeydan, *a.g.e.*, III, 311; Brockelmann, *GAL*, Leiden, 1949, II, 371.

⁴¹ İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, II, 348.

Eser, Zebîdî'nin ders aldığı veya verdiği; görüştüğü ve mektuplaştığı 600 kadar âlimin hal tercümesini ihtiva eder. Alfabetik tertipte yazılmış eserin bir nüshası Medine'de Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde mevcuttur.⁴²

11- *Tekmîletü'l-Kâmûsi mine'l-luğa*

Tâcü'l-'Arûs'ta Kâmûs'a ilave edilen anlamların özetlendiği bir eserdir. Şevâhid ve dil önde gelenlerinin sözleri çıkarılmıştır. Eser iki büyük cilttir. Birinci cildi III. Ahmed Kütüphanesi 274/1 numarada, ikinci cildi ise Süleymaniye Kütüphanesi'nde 3204 numarada kayıtlıdır.⁴³

12- *Tervîhü'l-kulûb bi zikri mülûki benî Eyyûb*

1187/1773'de tamamlanan bu eser Eyyûbiler hakkında çeşitli kaynaklardan derlenmiş önemli bir çalışmadır. Catalogue of Princeton Üniv. Kütüphanesi'nde bulunan bu eser Selahaddin Münecid tarafından 1969 yılında, Dımaşk'ta neşredilmiştir.⁴⁴

13- *Tuhfetü'l kemâil fî mehdi Şeyhi'l-'Arab İsmâil*

Makâme (nutuk) tarzında, 1184/1770 yılında tamamlanmıştır. Müellif hattıyla bir nüshası Kahire'de Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye'de mevcuttur.⁴⁵

14- *Tuhfetü ihvâni ez-Zemen fî hükmi kahveti'l-Yemen*

Bazı kaynaklarda *İthâfî benî'z-zemen fî hükmi kahveti'l-Yemen* şeklinde belirtilen eser, fıkıh yönünden kahvenin durumunu ele almaktadır. 1171/1164'de tamamlanmıştır. Bir nüshası Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Muhammed Tancî kısmında mevcuttur.⁴⁶

b) Kaynaklarda İsimleri Zikredilen Eserleri

1- *Akîletü'l-etrâb fî senedi't-tarîkati ve'l-ahzâb*

Tasavvufî bir eser olup, Şeyh Abdülvehhab el-Şirbinî adına yazılmıştır.⁴⁷

⁴² Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 297; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 621,1004.

⁴³ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 479; Sıddîk Hasan Han, *a.g.e.*, III, 18; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 49.

⁴⁴ İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zunûn*, I, 284; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 297; Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 41.

⁴⁵ Zeydan, *a.g.e.*, III, 311; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 297.

⁴⁶ Diğer mevcut eserleri için bkz. Zebîdî, *a.g.e.*, X, 470; Sıddîk Hasan Han, *a.g.e.*, III, 19; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 43.

⁴⁷ Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1506; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 348; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 873.

2- *Bernâmecun*⁴⁸

3- *Cüz'un fî tahkiki's-salâti'l-vustâ "Keşfü'l-Ğitâ*

4- *Dürretü'l-mudîe fî'l-vasiyyeti'l-mardiyye*

İkiyüz yirmi beyitlik manzum bir eser olduğu zikredilir.⁴⁹

5- *Ebvâbü's-se'âde ve selâsilü's-siyâde*

Tarikatların tarihine dair büyük bir kitaptır.⁵⁰

6- *Emâli'l-Hanefiyye*

İmlâ meclislerini toplayan tek ciltlik kitaptır.⁵¹

7- *Erbe 'üne'l-mu'telife 'fîmâ verede mine'l-ehâdisi fî yevmi 'Arefe*⁵²

8- *Esânîdu't-turuki's-selâse* (Nakşibendiyye, Çeştiyye, İlkâniyye)⁵³

9- *Fecru'l-Bâbilî fî tercümeti'l-Bâbüli*

Hadis senedlerine dair eserleri bulunan Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Bâbüli el-Mısrî'nin hal tercümesinden bahsetmektedir.⁵⁴

10- *Ferâidu vâcibâti'l-İslâm*⁵⁵

11- *el-Hadîsü'l-müselsel*⁵⁶

12- *Halâvetu'l-fânîd fî irsâli halâveti'l-esânîd*⁵⁷

13- *el-'İkdu'l-cevheriyyi's-semîn fî'l-hadîsi'l-muselseli bi'l-Muhammediy-yîn*⁵⁸

14- *İkdu'l-Cumân fî beyâni Şuûbi'l-Îmân*⁵⁹

15- *el-Mevâhibu'l-celîle fîmâ yete'alleku bi'l-Hadîsi'l-evvelîyye*⁶⁰

⁴⁸ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 620; Zebîdî, *a.g.e.*, X, 469.

⁴⁹ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 469; Siddîk Hasan Han, *a.g.e.*, III, 19.

⁵⁰ Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 165-166.

⁵¹ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 470; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 538; Siddîk Hasan Han, *a.g.e.*, III, 19.

⁵² İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zunûn*, I, 55; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 539.

⁵³ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399, 620.

⁵⁴ Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 211, 538.

⁵⁵ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, III, 25.

⁵⁶ Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD*, VI, 48.

⁵⁷ Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, VI, 363.

⁵⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 470; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 864, 871.

⁵⁹ Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 297; Brockelmann, *a.g.e.*, II, 399.

⁶⁰ Diğer eserleri için bkz. Siddîk Hasan Han, *a.g.e.*, III, 18; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, II, 348.

Yakın bir devrede yaşaması nedeniyle, Zebîdî'nin hayatı, çok yönlü şahsiyeti ve eserlerinden sıklıkla söz edilmiştir. İnanç konularını ele alış tarzı göz ardı edilmiş; daha çok hadis ve dil bilimcisi olarak tanınmıştır. Bunun sebebi, muhtemelen, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*'e yazdığı *İthâfû's-sâde*'nin, *Tâcü'l-'Arûs* kadar meşhur olamamasıdır.

III- İTHÂFÛ'S-SÂDETİ'L-MÜTTAKÎN Bİ ŞERHİ ESRÂRİ İHYÂ'İ 'ULÛMÎ'D-DÎN

Zebîdî'nin, en önemli çalışmalarının başında Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'e yazdığı *İthâfû's-sâde* adlı eseri gelir. Hayatından bahseden hemen bütün tabakat ve terâcim-i ahval kitaplarında bu şerh hakkında bilgi verilmektedir. 11 sene süren aralıksız çalışmalar sonucu 1201/1786'da on büyük cilt olarak tamamlanmış, sonunda müellifin adını yaşatacak bir eser ortaya konulmuştur.⁶¹ İlk cildi 1191/1777 1197/1783 tarihinde istinsâh olunan bu eser, ilk defa Fas'ta 1301-1304/1888-11886'da on üç cilt halinde basılmıştır. 1311/1897 yılında ise, Kahire'de on büyük cilt halinde Meymeniyye Matbaası'nda ayrı bir basımı yapılmıştır. Eserin, Muhammed Ali Beyzavî tarafından gerçekleştirilen ilmî bir neşri ise, Beyrut'ta 2002 yılında 14 cilt halinde basılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi 330 numara-da bu eserin I. ve II. ciltlerinin yazma nüshası bulunmaktadır.⁶² Eserin Türkçe tercüme ve şerhi, XIX. yüzyılda Yûsuf Ahmed Sıdkî tarafından *Siyeru umû-mi'l-muvahhidîn tercümetü ve şerhu İhyâi ulûmi'd-dîn* ismiyle dokuz cilt hâlinde yapılmış olup İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.⁶³ Üzerinde çalıştığımız şerh Muhammed Ali Beyzavî neşridir.

*İhyâ'*ya yazılan bu şerh, İslâm memleketlerinde,⁶⁴ *Tâcü'l-'Arûs* kadar şöhret bulamamıştır. Oysa Zebîdî, şerhinin meşhur olmasını çok arzu etmiş, şerhine büyük ehemmiyet vermiştir. Hatta birkaç cüz şerh ettikten sonra, *Tâcü'l-'Arûs* gibi meşhur olması için Anadolu, Suriye ve Fas'a birkaç nüsha göndermiştir.⁶⁵ Mısır'dan Yemen'e yazdığı bir mektubunda

⁶¹ Ceberî, *a.g.e.*, IV, 151; İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zunûn*, I, 18; Abdülhay Haseni, *a.g.e.*, VII, 371; Serkis, *a.g.e.*, II, 1727; Bekir Karlığa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 523.

⁶² Zeydan, *a.g.e.*, III, 311; Ca'fer Abdülhay el-Kettâni, *a.g.e.*, 405; Brockelmann, *GAL*, II, 371; Bekir Karlığa, *a.g.m.*, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 523.

⁶³ Bkz. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 5851-5860.

⁶⁴ Krackovskij, *a.g.e.*, 856.

⁶⁵ Ceberî, *a.g.e.*, IV, 151.

Mısır'daki ilmî hayatını hülâsa ederken *İhyâ* şerhinden şu şekilde bahsetmektedir: “En önemli çalışmam, İmam Gazzâlî'nin *İhyâ*'sını şerh etmeye başlamamdır. Bu eserimi ders halinde imla ettirdim ve sadece *Kitâbü'l-İlm*'i yetmiş kürrâse⁶⁶ olarak şerh ettim. Geçen sene Mekke âlimi İbrâhim ez-Zemzemî'ye yirmi kürrâse gönderildi. Fakat gönderildikten sonra, temize çekme esnasında, ilgili çok faydalı bilgiler ekledim.⁶⁷ Bu sene yeniden gözden geçirilen nüshadan göndermeye karar verdim ki son nüshaya itimat edilsin. Arzu ederseniz Mekke'ye gönderip istinsâh ettirmeniz kolayca mümkündür.”⁶⁸

Zebîdî'nin *İhyâ* üzerindeki çalışması tasavvufun o dönemdeki konumuyla da alakalıdır. XVIII. yüzyılda Kahire'de hadis çalışmaları yerli yerine oturmuş vaziyetteydi ve oldukça gelişmişti. Bu dönemde başlayan hadis çalışmalarının en önemli özelliği ise ilk defa hadis, tasavvuf ve yenilikçilik kavramlarının bir araya gelmesiydi.⁶⁹ Dolayısıyla bu dönemin Sûfîzmi hadis ağırlıklı bir çizgi takip etmekteydi. Bunun en güzel örneğini Hindistanlı âlim Şah Veliyyullah Dihlevî ve öğrencileri temsil ediyordu.⁷⁰ Bu yüzyıl hadisçilerinin ayırt edici özelliği; taklidi reddederek, ilk dönem kaynaklarını tahkik etmek ve bu kaynakları çözümleme ve anlamada kendi melekelerini kullanmalarıydı.⁷¹ Öncülüğünü ise Hindistan'da Şah Veliyyullah, Yemen'de İsmâil Emir es-San'anî (ö.1768), Mısır'da Muhammed Murtaşâ Zebîdî (ö. 1791), Necid'de İbn Abdülvehhab (ö.1792) ve yine Yemen'de Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö.1834) yapmaktaydı.⁷² Bunlardan biri olan Dihlevî, Haremeyn'de hadis öğretimi görmüş, kısa bir

⁶⁶ Kürrâse: El yazması kitapların sekiz sahifeden ibâret olan forması

⁶⁷ Fevâid: Kitap kenarlarına veya boşluklarına okuyanların yazdıkları faydalı bilgiler.

⁶⁸ Cebertî, *a.g.e.*, IV, 151; Siddık Hasan Han, *a.g.e.*, II, 25.

⁶⁹ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997, 83.

⁷⁰ Hindistan İslâm'ının çıktığı zirveyi temsil eden Veliyyullah, İslâmî vahyin özgünlüğünü yeniden gündeme getirmişti. Müslümanlar arasındaki parçalanmışlığı önlemek için uzlaşmacı bir tavır sergilemiş, farklı görüşteki Müslümanların bir arada yaşamalarını sağlayabilecek bir formül bulmaya çalışmıştı. Dihlevî, İslâmî; fikrî, ahlâkî, hukûkî ve medenî bütün cepheleriyle bir tertip, düzen ve bütünlük içinde sunmayı amaç edinerek ilk defa İslâm'ın felsefesini yapmaya nail olmuştur. Bu amaçla sahasında ilk eser olan *Hüccetullâhî'l-Bâliga*'yı yazmıştır. Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-Bâliga* (trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul, 2003, I, 91–92; Karaman, *a.g.e.*, 147. Woll, *a.g.e.*, I, 66. Ira M. Lapidus, *a.g.e.*, 197.

⁷¹ Woll, *a.g.e.*, I, 100; Geniş bilgi için bk. Karaman, *a.g.e.*, 151-216.

⁷² Görmez, *a.g.e.*, 83.

süre sonra da Hindistan'ın en önemli âlimi durumuna gelmişti. Öğrencilerinden biri olan Zebîdî de Arabistan'da eğitim görmüş, daha sonra Doğu Akdeniz bölgesinde otorite olmuştu.⁷³

Hadis çalışmalarında Dihlevî'nin Hindistan'da açtığı çığır, öğrencisi ve zamanın en önemli alimlerinden biri haline gelen Murtazâ Zebîdî ile doruğa ulaşmıştı.⁷⁴ Değişik alanlarda yaptığı yığınla çalışma ona çok geniş bir ün sağlamış hadis, lügat ve tasavvuf konularında kendisi ve öğrencilerinin çalışmaları bu sahada otorite kabul edilmişti.⁷⁵ Netice olarak Zebîdî, o dönemde çok yaygın olan tasavvufî hayatla yakından ilgilenmiş, bütün esasları ve inceliklerini tanımıştı.⁷⁶ Halvetiye etkinliklerinin yön verdiği akımların güçlenmesine yardım eden Nakşibendî geleneği ile işbirliğine giren ve Sûfizm'in yeni tanımlayıcılarından biri olan Zebîdî, Şah Velîyyulah'ın (ö.1176/1762) Neo-Sûfizm'ine, Hindistan ve Arap yarımadasında etkili olmuş Nakşibendîye ve Doğu Akdeniz'in Halvetiye ilhamlı Neo-Sûfizm'ine ilgi göstermiş, onlarla beraber hareket etmiştir.⁷⁷ Tasavvuf bilgisini 1166/1752'de Tâif'de ve hacc için çıktığı yolculuk esnasında tanıştığı Hindistanlı Seyyid Abdurrahman el-Ayderûs'tan (ö. 1192/1778) almıştır.⁷⁸ Ayderûs'tan *Muhtasar-ı Sa'd*'ı ve *İhyâ'ü 'ulû-mi'd-dîn*'i okuyan Zebîdî, her yönüyle bu hocasına bağlanır. Nitekim Zebîdî, gerek *'İkdü'l-cevher*'de gerekse *Îthâfû'l-asfiyâ*'da Ayderûsiyye⁷⁹ tarikatına bu hocası vasıtasıyla intisap ettiğini, ona talebelik yaptığını ve onun eliyle tarikat hırkası giydiğini kaydeder.⁸⁰

⁷³ Woll, *a.g.e.*, I, 101.

⁷⁴ Hint âlimlerinin hadis ilmindeki başarılarını Reşîd Rızâ şu sözleri ile dile getirmektedir: "Eğer zamanımızda Hint ulaması kardeşlerimizden hadis ilmine gösterdikleri ilgi olmasaydı, bu ilmin şark illerinde sonu kesilirdi. Çünkü; Hadis ilmi, Mısır, Şam, Irak ve Hicaz'da hicri X. asırdan beri zayıflamıştı. Hatta XIV. asrın ilk başlarında bu zayıflık son noktasına ulaşmıştı." Dihlevî, *a.g.e.*, I, 58.

⁷⁵ Görmez, *a.g.e.*, 83; Woll, *a.g.e.*, I, 93-94.

⁷⁶ Zebîdî, tasavvufu ilgili olarak 1768'de *'İkdü'l-cevheri's-semîn* eserini yazmıştır. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Abid Yaçar Koçak, *Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî ve 'İkdü'l-cevheri's-semîn*, İÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986, 49-50.

⁷⁷ Woll, *a.g.e.*, I, 93-95.

⁷⁸ Cebertî, *a.g.e.*, IV, 142; Serkis, *a.g.e.*, II, 1726; Woll, *a.g.e.*, I, 93-94.

⁷⁹ Ebû Bekir b. Abdullah el-Ayderûs'a (ö. 914/1508) nisbet edilen ve Yemen, Hicaz, Suriye ve Mısır'da faaliyet gösteren bir tarikattir. Süleyman Uludağ, "Ayderûsiyye", *DİA.*, IV, 234.

⁸⁰ Zebîdî, *'İkdü'l-Cevheri's-semîn*, 91; a.mlf., *Îthâfû'l-asfiyâ*, DİA Ktp.,nr. 4618 (M. Tancı nüshası fotokopisi), 246. Ayderûs sülalesi, XVIII. yüzyılın en dikkate değer âlimini,

Müellifimizin *İhyâ*'dan mânevî anlamda çok etkilendiği özellikle onu şerh ettikten sonraki dönemlerinde ortaya çıkmaktadır. Nitekim zamanla büyük şöret ve zenginliğe kavuşmuş olan Zebîdî, son zamanlarında dış dünya ile ilgisini asgarîye indirmiş, hatta arkadaşlarını ve çok ehemmiyet verdiği derslerini terk ederek inzivaya çekilmişti. Kimden olursa olsun kendilerine gönderilen hediyeleri kabul etmediği gibi ziyarete gelenleri de reddetmiştir.⁸¹ Zebîdî'nin inzivaya çekilme kararı almasının en önemli ve birinci sebebi yukarıda da kaydedildiği gibi 1776 yılında Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulû-mi'd-dîn* adlı eserini şerh etmeye başlaması ve bu eserin kuvvetli telkinlerinin tesirinde kalmasıdır. Özellikle *İhyâ*'nın III. cildinin "Zemmü'l-câh ve'r-riyâ" bölümünde insandaki mevkî tutkusunun psikolojik temelleri incelenirken ortaya konulan insan tasavvuru;⁸² ayrıca "Rub'ul-Mühlikât" başlıklı III. ciltte insanın manevî ve ahlâkî yönü, nefsin terbiye edilmesi; dünyanın anlamı ve önemi; cimrilik, mal ve mevkî tutkusu; riya, kibir, kendini beğenmişlik, kuruntu konularının ele alınması ve bunlara meyletmekten alıkoyan kuvvetli telkinlerin bulunması onu etkilemiş olmalıdır.⁸³

Gerçek ilimlerin ve Selef-i sâlihînin takip ettiği âhîret yolunun artık unutulduğunu görerek, Gazzâlî'nin *ihyâ* adlı eserini şerh edip onu tekrar canlandırmayı hedefler. Onun bu şerhi İslâm'ın daha katı biçimine göre ayarlanmış formülasyonların yönlendirilmesinde Sûfî düşünce içindeki İbn Arabî geleneğinden uzaklaşılmasına hız kazandırmada anlamlı bir rol oynamıştır.⁸⁴

Abdurrahman Ayderûs'u yetiştirmişti. Doğu Akdeniz'i baştan başa gezen Ayderûs, Mısır'da kalmaya karar vermişti. Mekke ve Medine'deki âlimlerden dersler almış, Nakşibendî tarikatının önemli âlimlerinden biri haline gelmişti. Öğrencileri, XVIII. yüzyıl sonlarındaki Neo-Sûfîzmin önemli şahsiyetleri olmuşlardır. Bunun en bariz örneği Zebîdî'dir. Ayderûsiyye tarikatının şeyhleri Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulû-mi'd-dîn*'ine çok büyük önem vermiş, her ders halkasında *İhyâ*'yı okumayı ve okutmayı ihmal etmemişlerdir. Bu nedenle ders halkasına katılan Zebîdî de *İhyâ* ile burada tanışmış ve ondan oldukça etkilenmiştir.

Woll, *a.g.e.*, I, 124. Uludağ, *a.g.m.*, *DİA.*, İstanbul 1991, IV, 234.

⁸¹ Cebertî, *a.g.e.*, IV, 154 vd.; Serkis, *a.g.e.*, II, 1727.

⁸² Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulû-mi'd-dîn* (trc. Mehmet Müftüoğlu - A. Fikri Yavuz), İstanbul ts., III, 581 vd.

⁸³ Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 105 vd.

⁸⁴ Woll, *a.g.e.*, I, 93 vd.

Burada *Îthâfû's-sâde* tanıtılırken iki yol takip edilecektir. Birincisi; eserin genel bir tanıtımı yapılacak, ikinci olarak da Gazzâlî'nin eserinin otuz altı sayfalık *Kavâ'idü'l-'akâ'id* bölümünün şerhi ve Zebîdî'nin en önemli kelâm çalışması kabul edilen şerhin ikinci cildi tanıtılmaya çalışılacaktır.

Müellif, diğer eserlerinde olduğu gibi, *Îthâfû's-sâde*'nin telifinde de kendisinden önceki ilim adamlarının eserlerinden faydalanmış; onları incelemiş, tartışmış, bazı görüş ve tespitlerini kabul etmiş, bazılarını reddetmiş, bazılarını ise sadece nakletmekle yetinmiştir. *Îthâfû's-sâde*'ye geniş ve uzun bir mukaddime (I, 1-73) ile başlayan Zebîdî, şerhini yazarken istifade ettiği ve nakiller yaptığı kitapların isimleri ve müelliflerini tek tek zikreder. Mukaddime kısmında istifade ettiği kitapların bir kısmını; özellikle de hadis kitaplarının bir listesini verir.⁸⁵ Diğer kitapların isimlerini ise ele alınan konularla ilgili bölümlerde vereceğini ifade eder. Akâid, fıkıh, tasavvuf ve ahlâk gibi konuları işlerken birçok kaynaktan yararlandığını ifade eden müellif, yeri geldikçe bunları zikredeceğini söyler.⁸⁶ Ardından mukaddimesinin geniş bir bölümünü Gazzâlî'nin hayatına tahsis eder. Yirmi bir fasıldan oluşan bu bölümde, Gazzâlî, eserleri, düşünceleri ve ona yöneltilen eleştirileri ele alır.⁸⁷

a) *Îthâfû's-sâde*'de Ele Alınan Konular:

Muhteva itibarıyla eser, daha ziyade tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, ahlâk, tasavvuf, felsefe gibi farklı konularda ön bilgilere sahip olan, bunlar hakkında bilgi edinmek üzere yakın ilgi duyanlara hitap eden temel eserlerden biri olarak nitelenebilir.

Müellif, şerhin kısmında dinî, ahlâkî, tasavvufî, felsefî ve mantukî bahislere oldukça geniş yer vermiş ve özellikle II. cildini kelâm ilminin ana bahislerini teşkil eden ilâhiyat, nübüvvet ve âhîret konularına tahsis etmiş, ayrıca bu ilmin bir tarihçesini vererek; tanımını, konusu, gâyesi ve kelâm mezhepleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. Sadece *İhyâ'*daki konularla sınırlı kalmamış, içeriğine bir takım kavramlar ve farklı konular ekleyerek onu zenginleştirmiştir. Bu açıdan bakıldığında şerhten çok müstakil bir kitap özelliği taşıdığı söylenebilir.

⁸⁵ Zebîdî, *Îthâfû's-sâde*, I, 4-6.

⁸⁶ Zebîdî, *a.g.e.*, I, 5; II, 3-4, 19.

⁸⁷ Zebîdî, *a.g.e.*, I, 8-53.

b *İthâfû's-sâde*'de İzlenen Metod:

Zebîdî, izlediği metodu mukaddimesinde dile getirir. Gazzâlî'nin *İhyâ'*'da konuları işlerken yeteri derecede deliller sunmadığını ifade ederek, *İthâfû's-sâde*'de hem aklî hem de naklî delilleri sunup, Ehl-i hadis (Selefiyye), Ehl-i nazar (Eş'ariyye-Mâtürîdiyye) ve Ehl-i keşf (Sûfiyye) olmak üzere sünnet çerçevesin ki üç zümrenin metoduyla *İhyâ'*'yı şerh edeceğini ifade etmiş,⁸⁸ bu bakımdan Gazzâlî'den farklı bir metod takip etmiştir. Bu çerçevede hemen hemen her konunun anlamı ve önemiyle ilgili nakillerin ardından, aklî ve naklî deliller sunarak konuları söz konusu üç yaklaşımla izah etmeye çalışmıştır. Konuları işlerken çoğu kez Kur'an-ı Kerim ve hadislerden deliller sunmakla yetinmemiş sahâbe, tâbiîn ve müfessirlerin görüşlerini de zikretmiştir. Çeşitli fırkaların görüşlerini de objektif bir şekilde nakletmiş, onların şüphe ve tereddütlerine cevaplar vermiştir. Özellikle şerhinin II. cildinde ilâhiyat, nübüvvet ve âhret konularına işlerken Selefiyye, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye, Sûfiyye, Mu'tezile ve Şîa gibi itikâdî mezheplerin görüşlerini tarafsız bir şekilde nakletmesi buna bir örnektir. Bu niteliğiyle *İthâfû's-sâde*, İslâm kültür tarihinde farklı yaklaşımları ve delilleri bir arada toplayıp bizlere sunması bakımından özel bir yere sahiptir.

Müellif, kolay anlaşılması için konuları fasıllara ayırmış, ilgili görüşlerin ardından "tenbih" başlığı altında konunun önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca "garîbe" başlığı altında da konuyla ilgili çok nadir kullanılan delilleri sunmaya çalışmıştır. Konuyu bitirmeden önce de "İkmâlû't-tekmîl" başlığı altında konuların esas ve mahiyeti hakkında anlayışına göre başarılı açıklamalar, ince tahliller ve tespitler yapmıştır. Zebîdî'nin fikrî, ilmî birikimi,ufkunun genişliği ve dehasını yansıtmaları bakımından dikkat çeken bu tahliller, *İthâfû's-sâde*'nin şerhten ziyade müstakil bir eser olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca bu şerh tetkikinden de anlaşıldığı üzere dirâyet ve rivâyet usûlünü takip eden mufassal, hacimli, doyurucu ve zengin muhtevalı bir eserdir.

Metod olarak sık sık "kâle'l-musannif" diyerek Gazzâlî'yi hatırlatmayı unutmaz. Bazen de cümleleri parçalar halinde veya kelimeler halinde ele alarak ayrı ayrı inceler ve izah eder. Kelimeler ve cümleleri açıklarken

⁸⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, I, 1-2; II, 21.

lafızların çeşitli anlamlarına yer vererek, hakiki ve mecâzî manalarını belirtip hakiki anlamla ne ölçüde bağlantılı olduklarını açıklamaya çalışır. Bunu yaparken Arap dil ve edebiyatına hakimiyet ve vukufiyetinin örneklerini sergiler.

Müellifimiz, ele aldığı bölümlerde, umumiyetle o sahada yazılan müstakil eserleri zikretmeyi de ihmal etmez. Kaynaklardan sağladığı bilgileri belli bir sıra dâhilinde verir, naklettiği bilgilerin, gerekirse münakaşasına girer, görüşlerini, bazen müellif bazen de eser adını vererek desteklemeye çalışır. Konuları ele alırken genellikle teferruata girmesinin yanında, bazen son derece kısa açıklamalarda bulunur. Ancak bu durumda konuyla ilgili yazılmış müstakil kitap ve müelliflerini zikrederek okuyucuyu yönlendirmeyi de ihmal etmez.

İthâfû's-sâde şerhinin diğer bir özelliği de *İhyâ*'da geçen hadislerin kaynaklarının tespit edilmeye çalışılmasıdır. Nitekim müellifimiz, Gazzâlî'nin zikrettiği hadislerin tahririni ve senedlerini inceleyeceğini mukaddimesinde dile getirmektedir.⁸⁹ O, *İhyâ*'da geçen hadislerle yetinmemiş, konuyla ilgili başka hadisleri de delil olarak kullanmış, bu hadislerin tahrirlerini yaparak, sıhhat derecelerini açıklamaya çalışmıştır.⁹⁰

IV. KAVÂ-'İDÜ'L-'AKÂ'İD ŞERHİ

Zebîdî, farklı ilim dallarındaki birikimiyle akaid konularını açıklamaya çalışan, araştırmacı kimliğiyle kelâm tarihinde yerini alan bir müelliftir. Onun kelâm ilmindeki yerini belirlemek, kelâmî görüşlerini bir bütün olarak öğrenmek için, yeterince meşhur olamamış, *İhyâ'ü 'ulû-mi'd-dîn*'e yazdığı *İthâfû's-sâde* şerhini; özellikle ikinci cildini ele almak gerekir.⁹¹

Zebîdî, eserine kelâm ilminin bir tarihçesini vererek; kelâmın tanımı, konusu, gâyesi, itikâdî mezhepler, Ehl-i sünnet kavramı ve mezhepler arasındaki ihtilafı meseleler hakkında bilgiler verir. Müellif, bu ikinci ciltte Gazzâlî'nin otuz altı sayfalık *Kavâ'idü'l-'akâ'id* risâlesini 300 sayfaya yaklaşan bir şerhle izah etmiştir. Eser Eş'ariyye, Mâtürîdiyye mezheplerinin görüşlerini yansıttmasının yanında Mu'tezile ve Şîa başta olmak üzere

⁸⁹ Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, I, 4 vd.

⁹⁰ Bu konuda tahrirleri ve değerlendirmeleri yapılan hadisler için bkz. Zebîdî, *a.g.e.*, II, 320 vd.

⁹¹ Krackovskij, *a.g.e.*, 856.

diğer itikâdî mezhepler, bazı dinlerin inançlarına dair görüşlerini nakletmesi bakımından önemli kaynaklardan biri durumundadır. Kitapta çeşitli mezheplerin görüş ve usulleri şerh ve izah edilmekle kalmamış, yetkin bir kelâmcı sıfatıyla Ehl-i sünnet dışı mezhepler ve İslâm dışı akımların görüşlerine temas edilerek gerekli eleştiriler ve değerlendirmeler yapılmıştır. Böylelikle kelâm ilminin geleceğine ışık tutulmakla kalınmamış Ehl-i sünnet akâidinin kıymetli bir kaynağı meydana getirilmiştir. Zira müellif de giriş kısmında bu eserin kaleme alınma gerekçesini, Ehl-i sünnet mezhebinin özellikleri ve inanç esaslarının açıklanması ve bunların savunulması, olduğunu dile getirmiştir.⁹²

Konulara girmezden önce *İhyâ'*nın Ehl-i sünnet çerçevesinde yazılmış kitaplardan faydalanılarak yazıldığını ifade eder. Müellif şerhinde kaynak olarak kullandığı *Eş'arî* ve *Mâtürîdî* eserlerinin bir kısmının da listesini verir.⁹³ Bunlardan bazıları şöyledir:

a) *Eş'ariyye Kelâmına Ait Eserler:*

1. Ebû Bekr b. Muhammed İbn Fûrek (ö. 406/1015): *Medhalü'l-evsat ilâ 'İmi'l-kelâm*.⁹⁴

2. Ebül-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan et-Taberî el-Lâlekâî (ö. 418/1027): *el-Müntekâ min şerhi usûli i'tikâdî ehli's-sünne ve'l-cemâa mine'l-kitâb ve's-sünne ve icmâi's-sahâbe ve't-tabîin min ba'zihim*. (nşr. Ebû Muaz Mahmud b. Mansûr Ali Mevafî), Cidde 1994.

3. Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037): *el-Esmâ' ve's-sifât*.⁹⁵

4. Ebül-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzîn el-Kuşeyrî (ö. 465/1072): *et-Tahbîr fi't-tezkîr*. (nşr. İbrahim Besyûmî), Kahire 1968.

5. İmâmül-Haremeyn Abdülmelik Cüveynî (ö. 478/1085): *Lüma'u'l-edille fi kava'idi Ehli's-sünne*⁹⁶ (nşr. Fevkıyye Hüseyin Mahmud), Kahire

⁹² Zebîdî, *a.g.e.*, II, 3.

⁹³ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 3-4.

⁹⁴ İbn Fûrek'in zamanımıza kadar ulaşamayan bir eseri olup, Zebîdî tarafından ona ait olduğu kaydedilmektedir. Zebîdî, *İthâfî's-sâde*, II, 3.

⁹⁵ Bazı kaynaklarda *es-Sifât* diye geçen bu eser hakkında Zebîdî, "sahasında ondan daha muhtevalı eser görmedim" der. Zebîdî, *a.g.e.*, II, 3.

1965; a.mlf., *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâtî'i'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*.⁹⁷ (nşr. Şeyh Zekerîya 'Umeyrâ), Beyrut 1416/1995.

6. Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî (ö. 505/111): *el-İktisâd fî'l-i'tikâd* Ankara 1962; a.mlf., *el-Munkiz mine'd-dalâl*, Beyrut ts.; a.mlf., *el-Maksadü'l-esnâ fî maânî esmâ'illâhi'l-hüsnâ*⁹⁸ Kahire 1906; a.mlf., *Mişkâtü'l-envâr*, Kahire 1322/1904; a.mlf., *el-Ma'ârifü'l-'akliyye*⁹⁹; a.mlf., *Kimyâ-yı sa'âdet*, (trc. A. Faruk Meydan), İstanbul 1979; a.mlf., *el-Erba'in fî usûli'd-dîn*, Kahire 1328/1910; a.mlf., *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keîâm*, (trc. Sabit Ünal), İzmir 1987; a.mlf., *Lübâbü'l-hikmeti'l-ilâhiyye*; a.mlf., *el-Müfassah 'ani'l-ahvâl*.

7. Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetillâh İbn Asâkir, (ö. 571/1176): *Tebyînü kezibi'l müfterî fî mâ nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. (nşr. Abdülbâkî el-Kudsî), Beyrut 1983.

8. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210): *Kitâbü Esrârî't-tenzîl*. (nşr. Salih Muhammed Abdülfettah v.dğr.), Bağdat 1990.

9. Ali b. Muhammed Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233): *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn* (nşr. Ahmed Muhammed el-Mehdî), IV, Kahire 1423/2002; a.mlf., *Gâyetü'l-merâm fî 'ilmi'l-keîâm*.¹⁰⁰ (nşr. Ahmed Ferid el-Mezîdî), Beyrut 2004.

10. Şerîf Ebu Abdillâh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî (ö. 895/1490): *Şerhü'l-kübrâ: Şerhü's-senûsiyyeti'l-kübrâ*. (nşr. Abdülfettah Bereke), Kuveyt 1982.

11. Ebû İshak İbrâhim el-Lekkânî (ö. 1041/1631): *Hidâyetü'l-mürîd şerhü Cevhereti't-tevhîd*.¹⁰¹

⁹⁶ Zebîdî, Abdullah b. Muhammed et-Tilimsânî tarafından *Lüma'u'l-edille*'ye bir şerh yazıldığını zikreder. Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, II, 3.

⁹⁷ Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, II, 311.

⁹⁸ Bazı kaynaklarda *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ* adıyla zikredilmiştir.

⁹⁹ Eserin tam adı, *el-Ma'ârifü'l-'akliyye lübâbü'l-hikmeti'l-ilâhiyye*'dir. Ahmet Kamil Cihan tarafından *Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İstanbul 2002.

¹⁰⁰ Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, II, 311.

¹⁰¹ Lekânî'nin kelâm ilmini öğrenmeye başlayanlar için yazdığını belirttiği bu şerh, *Cevheretü't-tevhîd*'e yaptığı şerhlerin en küçüğüdür. Bir nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 625) mevcuttur.

b) Mâtürîdiyye Kelâmına Ait Eserler:¹⁰²

1. Ebû İshak İbrâhim b. İshak es-Saffâr (ö. 534/1139): *Telhîsü'l-edille*.

2. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî (ö. 537/1142): *'Akâ'idu'n-Neseî, Şerhü'l-'Akâ'idi'n-neseî*¹⁰³

3. Ebû Muhammed Nûreddin Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî (ö. 580/1184): *el-Umde*;¹⁰⁴ a.mlf., *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*.¹⁰⁵ (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 2005.

4. Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî (ö.710/1310): *el-Umde fî'l-akâid*.¹⁰⁶

5. Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülhamîd İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457): *Kitâbü'l-Müsâyere*.¹⁰⁷

6. Ebü'l-Hasen Nûreddin Alî b. Muhammed Ali el-Kârî (ö. 1014/1605): *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*.¹⁰⁸

7. Damad Abdurrahman Gelibolulu Şeyhizâde (ö. 1078/1667): *Nazmü'l-fevâid ve cem'i'l-fevâid*.

8. Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö.1098/1687): *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm*.

¹⁰² Zebîdî, *a.g.e.*, II, 4.

¹⁰³ *'Akâ'idu'n-Neseî*, üzerine yazılan pek çok şerh vardır. Zebîdî, bu şerhler arasında ilk önce, kitabın müellifi Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî'nin kendi risalesine yapmış olduğu şerhi zikreder. Bunun dışında dört tane daha şerh yapıldığını ifade eden Zebîdî, şu isimleri zikreder: Hâfız Abdullah b. Ahmed en-Neseî, İmam Şehâbeddin Ahmed b. Ebi Mehâsin et-Tîbî el-Hanefî, Muslihuddin Mustafa el-Kestellî ve Sa'deddin et-Teftâzânî. Bunlar arasında en meşhuru Sa'deddin et-Teftâzânî'nin olup bunun üzerine de bir çok hâşiyeye kaleme alınmıştır. Zebîdî, bunlar arasında Ahmed İbn Mûsâ el-Hayâlî'nin hâşiyesini kaydeder. Zebîdî, *a.g.e.*, II, 4. *'Akâ'idu'n-Neseî*'ye yapılan şerhlerin en meşhuru ve üzerinde en çok durulan Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'id*'i, bir çok âlim tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Son olarak Süleyman Uludağ, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi* adıyla eseri günümüz Türkçesi'ne çevirmiştir. İstanbul 1991.

¹⁰⁴ Zebîdî, Sâbûnî'ye ait olduğunu söylediği bu eserinin, Ebü'l-Berekat Neseî'nin (ö.710/1310) *el-Umde fî'l-akâid*'adlı eserinden farklı olduğuna ifade ederek onunla karıştırılmaması gerektiğine dikkat çeker.

¹⁰⁵ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 311.

¹⁰⁶ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 311.

¹⁰⁷ Eserin tam adı *el-Müsâyere fî'l-'akâ'idi'l-münciye fî'l-âhire*'dir. Eser, İbnü'l-Hümâm'ın talebesi Kamâleddin İbn Ebû Şerîf'in *Şerhü'l-müsâyere*'siyle birlikte neşredilmiştir. Bulak 1317/1899

¹⁰⁸ Eser, Yunus Vehbi Yavuz tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Müellifimiz buraya kadar zikrettiği eserlerin dışında, konuları ele alırken yapacağı nakillerle ilgili diğer kitapları da müellifleriyle birlikte yeri geldikçe belirteceğini ifade eder.¹⁰⁹ Ardından mukaddimeyi yedi bölüme ayırır:

Birinci bölümü Ehl-i sünnetin iki büyük siması olan Eş'arî ve Mâtürîdî'ye tahsis ederek, geniş bir şekilde hayatlarını anlatır.¹¹⁰

İkinci bölümde, Ehl-i sünnet kavramını ele alarak, hangi fırkalardan teşekkül ettiğini izah etmeye ve bu fırkaların aralarındaki bazı görüş ayrılıklarına temas etmeye çalışır.¹¹¹

Üçüncü bölümde, Eş'arîlerle Mâtürîdîler arasında ihtilaf konusu meseleleri tafsilatlı bir şekilde inceler. Bu ihtilafı basit ve lafzî ihtilaf şeklinde değerlendiren Zebîdî, irâde, kudret ve yaratma sıfatları konusunda, Eş'arî ve Mâtürîdî'nin farklı düşünmediğini, fakat düşüncelerini değişik terimlerle anlattıklarını ifade ederek uzlaştırmaya çabalar.¹¹²

Dördüncü bölümde ise Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye bilginlerinin kelâm eserlerinin metotlarından bahsederek, dört mezhep imamının usullerini takip ettiklerini dile getirir. Eş'arî'nin, kitaplarını yazarken İmam Şâfiî (ö.204/819) ve İmam Mâlik'in (ö.179/795) usullerini; Mâtürîdî'nin ise Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) usûlünü takip ettiğini ifade eder. Ayrıca Eş'arî ve Mâtürîdî usûlleriyle yazılmış kitap isimlerini ve müelliflerini de tek tek zikreder.¹¹³

Beşinci bölümde, ilahiyatla ilgili ilim dallarına temas ederek, felsefe, kelâm ve akaid ilimleri hakkında bilgi verir, bu ilimlerin konusu, gayesi ve metotları hakkında açıklamalar yapar.¹¹⁴

Altıncı bölümde ise, âlem, cevher, araz, cisim ve vucûd gibi felsefî kavramları izah etmeye çalışır.¹¹⁵ Eser incelendiğinde görüleceği gibi müellif,

¹⁰⁹ Müellif kelâmî konuları işlerken özellikle yararlandığı kitapları zikreder. Hatta fazla detaya inmediği konular hakkında daha geniş bilgi bulmak isteyenler için konuyla ilgili kitapların isimlerini müellifleriyle birlikte zikreder. Bkz. Zebîdî, *Îthâfû's-sâde*, II, 18-19, 311.

¹¹⁰ Zebîdî, *Îthâfû's-sâde*, II, 4 vd.

¹¹¹ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 8 vd.

¹¹² Zebîdî, *a.g.e.*, II, 16 vd.

¹¹³ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 18-19.

¹¹⁴ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 18 vd.

¹¹⁵ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 20 vd.

nazarî, mücerred ve felsefî izahlara sıkça başvurmuş, mantık konularına yer vermiştir.¹¹⁶

Yedinci bölümü ise akâid ile ilgili kitaplara tahsis edilmiştir. Müellifimiz, akâid kitaplarını; a) İtikad esaslarını zikredip küllî delilleri nakledenler, b) İtikad esaslarını zikredip küllî delilleri nakletmeyenler, şeklinde iki kısma ayırmıştır. Bu bölümde Gazzâlî tarafından *İhyâ*'da konular ele alınırken yeteri derecede deliller sunulmadığı ifade edilerek, *İthâfû's-sâde*'de bu delillerin sunulup, Ehl-i hadis, Ehl-i nazar ve Ehl-i keşf olmak üzere sünnet çerçevesindeki üç zümrenin metotlarının şerhte ortaya konulacağını ifade eder.¹¹⁷

Zebîdî'yi kelâm ilminde değerli bir âlim kılan en önemli özelliği, mezhepler arasındaki ihtilafı konuları te'lif ve telifkten ederek, bir taraftan bu ihtilafların sayısını azaltırken, diğer taraftan da bu nev'i anlaşmazlıkları basit ve lafzî ihtilaf şeklinde değerlendirmesidir. O, gerçeği olduğu gibi söylemiş, taraf tutma ve grup/mezhep kayırma gibi bir endişe ile hareket etmemiştir. Kendisinden önceki kelâmcıların eserlerinden ziyadesiyle yararlandığını ifade eden müellif, görüşlerini sunarken Kur'an, hadis, dil ve hikmeti uyum içerisinde delillendirerek kullanır. Bunun yanında çeşitli mezheplere ait görüşleri ihtilaflarıyla beraber inceleyerek, yeri geldikçe onları, ait olduğu mezhep içerisinde değerlendirmiştir.¹¹⁸ Öyle görünüyorki kanaat ve görüşlerini ortaya koymada muayyen bir mezhebe bağlanmaksızın, diğer mezheplerden de açıkça fikirlerini beğendiklerini iktibas etmiştir. Özellikle *İhyâ*'nın şerhinde yaptığı izahlarda Ehl-i hadis, Ehl-i nazar ve Ehl-i keşf olmak üzere her üç zümrenin metodunu yerine göre inceleme ve gözden geçirerek eleştirebilmiştir.¹¹⁹

Bilindiği gibi akâid, iman esaslarından bahseden ilmin genel adıdır. Özel anlamda ise akâid, İslâm dininin iman esaslarını, tartışmaya girmeden incelemektedir.¹²⁰ Bu noktayı göz önünde bulunduran Zebîdî, akâid ile kelâmı birbirinden ayırmış; akâidi, vâcibü'l-vücûd'dan yani Allah'ın zâtından, sıfat ve fiillerinden bahseden ilim; kelâm'ı ise, hem bunlara ilave

¹¹⁶ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 20-21, 143 vd.

¹¹⁷ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 21.

¹¹⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 16 vd.

¹¹⁹ Topaloğlu, *a.g.e.*, 134; Krş. Zebîdî, *a.g.e.*, II, 21.

¹²⁰ Topaloğlu, *a.g.e.*, 44.

olarak, mümkün; yani bilinmesi mümkün olan her şeyin hallerinden bahseden ilim, şeklinde tanımlayarak mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemi kelâm bilginlerinin yaptığı tanımlara benzer bir yaklaşım göstermiş, aklî-sem'î delilleri ve vicdânî-hissî idrakleri kelâmın kaynakları olarak kabul etmiştir.¹²¹ Böylelikle Zebîdî, kelâm ilmi ile akâid ilmi arasında fark olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü kelâm ilmi, aklı ve nakli kesin deliller kullanmak suretiyle muarızların delillerini çürütmeyi gâye edinirken, akâid ilminde bu tartışmalara yer verilmez. Âyetler ve sahih hadislerde bildirilen inanç esasları olduğu gibi aktarılır ve öylece inanılması istenir. Muarızların görüşleri deliller zikredilmeksizin reddedilir.

Kelâm ilminin gayesinin ashtan gelen Ehl-i sünnet inancını korumak olduğunu ifade eden Zebîdî,¹²² bu ilmin ortaya çıkışını ve faydasını şöyle izah eder: “Kelâm ilminin doğuşu hurâfelerin ve bidatlerin ihdası sebebiyledir. Bu durum, eşkıyaların türemesiyle hac yolculuğu için güvenlik tedbirlerinin alınmasına benzer. Hacca gidenlerin yolunu kesen eşkıyalar olmasaydı bu koruyucu tedbirlere ihtiyaç olmazdı.¹²³ Bidatçilerle mücadele etmek ve gerçeği ortaya koymak için Müslümanların kelâm ilmine ihtiyaçları vardır. Çünkü bidat ehlinin yaymış olduğu bozuk inanç ve âdetleri halk içinden ayıklayan ve halkın kalbini bidatçilerin saçma sözlerinden kurtaran kelâm ilmidir.¹²⁴ Nitekim İmam Gazzâlî de kültürlü kişilerden bir grubun kelâm ilmiyle uğraşması gerektiğini, hatta kelâm ilmini öğrenmenin farz-ı kifâye olduğunu belirterek bu konuda şöyle demiştir: “Her memlekette ve her yerde sapıklık propagandacılarına karşı koyacak, haktan ayrılanları geri çevirecek, şüphenin tesirlerinden Ehl-i sünnetin kalplerini temizleyecek ve bu ilimle meşgul olarak hakkı koruyacak birinin (kelâmcının) bulunması zarûridir. Fakihsiz ve doktorsuz kalan bir memleket gibi, böyle bir âlimden mahrum olan memleketin bütün ahalisi, bu

¹²¹ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 20-21; Krş. Adududdin Abdurrahman bin Ahmed el-Îcî, *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-kelâm*, Beyrut ts., 7; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 93, 100; Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, (nşr. Muhammed Abdurrahman), Beyrut 2003, 266.

¹²² Zebîdî, *a.g.e.*, I, 105; Krş. Gazzâlî, *el-Munkiz mine'd-dalâl* Beyrut ts., 23; a.mlf., *el-İktisâd fi'l-i'tikâd: İtikad'da Orta Yol* (trc. Kemal Işık), Ankara 1971, 15; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, (nşr. Abdurrahmân 'Umeyra), Beyrut 1998, I, 170.

¹²³ Zebîdî, *a.g.e.*, I, 289-290.

¹²⁴ Zebîdî, *a.g.e.*, I, 437.

mahrumiyetten sorumludur.”¹²⁵ Gerçekten de kelâm ilmini öğrenmek belki halk için gereksizdir. Ancak inkârcılığın alabildiğine yayıldığı asrımızda İslâm akâidini müdafaa edecek, inanç yönünden zararlı cereyanların doğurduğu problemleri çözecek kimseler için kelâm ilmi zorunludur.

Zebîdî, kelâm ilminin lehinde olanların bulunduğu gibi, aleyhinde olanların da bulunduğunu, özellikle kelâma itiraz noktası olarak; Hz. Peygamber, ashap ve tâbiîn döneminde kelâm ilmine rastlanmadığı için bu ilme karşı çıkıldığı gerekçesinin ileri sürüldüğünü dile getirir. İmam Şâfiî (ö. 204/819), İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi selef âlimlerinin kelâm ilmiyle uğraşmaktan yasaklayan sözlerini nakleden Zebîdî; “Şâyet o dönemdeki insanlar sahabe zamanındaki gibi olsalardı, âlimler kelâmî konularda görüş belirtmekten kaçınırlardı. Ancak zamanla türeyen bidat ve hurafeler karşısında âlimlerin bidatçilere karşı koymak ve şüphelerini ortadan kaldırmak, böylece hidâyete ermiş olanların kalplerini hurafeler ve şüphelerden temizlemek için görüş belirtmeleri kaçınılmaz olmuştur.”¹²⁶ diyerek kelâm ilminin gerekli olduğunu ifade etmiştir.

Kelâm ve felsefenin gerçekte tek bir ilim olup, teoloji ilminden meydana geldiğine dikkat çeken Zebîdî; Yunanlıların ilâhiyat bahislerini sadece akılla anlamaya çalışmalarıyla felsefe ilminin, Müslümanların ise ilâhiyat bahislerini akıl ve nakil yoluyla anlamaya çalışmaları sonucunda kelâm ilminin oluştuğunu ifade eder. Ona göre kelâmcılar nakli delili kesin delil olarak kabul ederler. Bir dine bağlanan kelâmcılar, mücerret reyleriyle yetinmeyip zan ve şüphelerden uzak olan vahiy ile reyî birleştirmişlerdir. Felsefeciler ise sem’î delili kesin olarak kabul etmeyip; yalnız rey ile yetinirler, hakikatin ilmi olarak yalnız felsefeyi kabul ederler.¹²⁷ Ayrıca, aklı tek ölçüt alan felsefeye eleştiriler getirerek; felsefenin insanlar için tehlikeli

¹²⁵ Gazzâlî, *el-İktisâd*, 15-14; a.mlf., *İhyâ’*, I, 238-239; a.mlf., *İlcâmü'l-‘avâm ‘an ‘ilmi’l-kelâm: Halkın Kelâmî Tartışmalarından Korunması* (trc. Sabit Ünal), İzmir 1987, 26, 62-63.

¹²⁶ Zebîdî, *İthâfû’s-sâde*, II, 14-15, 76; Krş. Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş’arî, “Risâle fi İstihşânî'l-havd fi ‘ilmi’t-kelâm”, (trc. Talat Koçyiğit), *AÜİFD*, VIII, 166 vd.; Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, “Şikâyetü Ehli’s-sünne bi-hikâyeti mâ lehüm mine’l-mihne” (trc. Süleyman Akkuş), *SAÜİFD*, Sakarya 2000, II, 108 vd.; Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul 1999, 49 vd.; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1989, 253-260; Galip Türcan, “Kelâm’ın Meşrûiyeti Sorunu”, *Mârife*, Yıl 5, Sayı 3 (Kış 2005), 179 vd.

¹²⁷ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 14-15.

olduğunu ve Müslümanların onun fesadından sakınmaları gerektiğini dile getirerek ona karşı olumsuz bir tavır sergilemiştir.¹²⁸ Aslında Zebîdî'nin amacı felsefeye karşı çıkmaktan ziyade, felsefenin takip ettiği salt akılcılığı yıkmaktı. Çünkü *İthâfî's-sâde* eserinde nazârî, mücerret ve felsefî konulara sıkça yer vermiş, ayrıntılı bir şekilde işlemiştir.¹²⁹ Konuları işlerken hareket noktası nakil olmuş, akli açıklamalarla konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalışmıştır.. Dolayısıyla Zebîdî'nin karşı olduğu, felsefecilerin akıl yoluyla metafizik âlemin kesin bilgisine ulaşabileceği iddiasıdır. Çünkü ona göre metafizik âlem hakkında kesin bilgiye akılla değil nakille ulaşılabilir.¹³⁰

Sonuç olarak müellifimize göre, akla dayalı metafizik düşünceyi ortaya koymaya çalışmak, Müslümanlar için yetersiz bir girişimdir. Zebîdî, buna rağmen bazı Müslümanların, yunan düşüncesini takip ederek akılcılık yolunu tuttuklarına ve sonuçta da çeşitli mezheplere ayrıldıklarına dikkat çeker. Müslümanların metafizik konuları akıl ve nakil ile izah etmeye çalışmaları sonucunda kelâm ilminin oluştuğunu ifade eden müellifimiz, eserinin değişik yerlerinde kelâmcıları sınıflandırmaya tabii tutarak bunlar hakkında genel bilgiler verir, metot yönünden aralarındaki farklara işaret eder. Verdiği bilgilerden hareketle onun itikadî meselelerde görüş ayrılıkları içinde yer alanları üç maddede topladığını görmekteyiz:

1. Akli ön planda tutan, Mu'tezile,
2. Nakli ön plana alan, Haşviyye,
3. Hem akli hem de nakli kullanarak mutedil bir yol takip eden Eş'arîler ve Mâtürîdiler.

Bu üç fırkanın sözlerinde tehlikeler ya da bazı hatalar olduğunu ifade eden müellifimiz, bunlar arasında doğru olanın sahabe, tabiîn ve selim fitrat üzere kalanların olduğunu zikreder. Eş'ariyye ve Mu'tezile taifelerinin bidatlara ve hurafelere karşı mukavemet gösterdiğini ve kelâm konusunda söz sahibi olduklarını¹³¹ ifade ederek Mu'tezile mezhebine karşı olumlu bir tavır gösterir. Ancak Ona göre, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye kelâm

¹²⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 14-15; Krş. Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu* (trc. Osman Tunç), İstanbul 1999, I, 60, 63-65.

¹²⁹ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 20-21, 143 vd.

¹³⁰ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 14 vd.

¹³¹ Zebîdî, *a.g.e.*, II,14-15.

metodunu kullanma konusunda mutedil bir yol takip ederek sahabe ve tabiinin yolundan ayrılmamışlar, bundan dolayı da diğer fırkalardan üstün olmuşlardır. Haşviyye fırkasına yöneltilen eleştirilerde ise onların rezil ve cahil bir grup oldukları ve inançlarındaki bozuklukları, liderleri ve sistemli bir görüşlerinin olmadığı dile getirilir.¹³²

İslâm ülkelerinin çoğunda Ehl-i sünnet denilince daima Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'nin anlaşıldığını ifade eden Zebîdî, buna katılmadığını ifade ederek Ehl-i sünneti dört kısma ayırır:

1. Kitap, Sünnet ve icmâdan teşekkül eden sem'î delillerden hareket eden muhaddisler,
2. Aklî tefekkür ehli olan Eş'ariyye,
3. Birkaç mesele müstesna bütün itikadî mevzularda Eş'ariyye ile müttefik olan Mâtürîdiyye,
4. Başlangıçta nazar ve hadis ehlinin prensiplerine bağlanan, keşf ve ilhamda karar kılan Sûfiyye.¹³³

Görüldüğü gibi Zebîdî, Ehl-i sünneti dört kısma ayırmış ve bunlardan övgüyle bahsetmiştir. Sadece Eş'arî ve Mâtürîdîleri değil çerçeveyi geniş tutarak Muhaddisleri de Ehl-i sünnete dahil etmiştir. Bilindiği gibi Ehl-i sünnetin Selefîyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye gruplarından meydana geldiği kabul edilmekle birlikte mezhep taassubunun etkisi veya muhtemelen Ehl-i sünnet terimine verilen mânaların farklı oluşu sebebiyle değişik görüşler ileri sürülmüştür. Nitekim Abdülkâhîr Bağdâdî (ö.429/1037) Ehl-i sünnetin, genel olarak Ehl-i hadis ve Ehl-i reyden oluştuğunu zikretmesinin ardından, ayrıntılı olarak sekiz gruba ayırmış, bu gruba muhaddisleri de dâhil etmiştir.¹³⁴ Hanefî âlimlerinden Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö.

¹³² Zebîdî, *a.g.e.*, II, 14-15; Krş. Hasan b. Mûsâ Nevbahtî – Sa'd b. Abdullah el-Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve fıraku's-Şi'a: Şii Fırkalar*, (trc. Sabri Hizmetli v.dğr.), Ankara 2004, 64-65, 82; Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut ts. (Dâru'l-kütüb'il-ilmîyye), I, 93 vd.; Metin Yurdagür, "Haşviyye", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 426-427.

¹³³ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 8-9; Krş. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak: İlk Dönem İslâm Mezhepleri* (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 2005, 246-247; Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i sünnet", *DİA*, İstanbul 1994, X, 527-528; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996, 101-103.

¹³⁴ Bağdâdî, *a.g.e.*, 246-247; Krş. Çağfer Karadaş, "Mezhep-İsim münasebeti ve Ehl-i sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", *Mârife*, Yıl 5, Sayı 3 (Kış 2005), 17.

493/1100) ise bu çerçeveyi biraz daha netleştirmiş, Ehl-i sünneti yedi kola ayırarak Ashâbü'l-hadîs grubunu buna dahil etmiştir.¹³⁵

Zebîdî, eserlerinde, itikadî mezhebini yansıtacak bir ifade kullanmamıştır. O zâhirî yaklaşımı ve katı mezhepçiliği şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Aşırılıkları, katılıkları eleştirerek, hakkın orta yolda ve itidalde olduğunu ifade etmiştir.¹³⁶ İhtilaflı meselelerde bir taraftan mezheplerin görüşlerini telif ederken, diğer taraftan farklılıkları aza indirmeye çalışmış, bu nev'î anlaşmazlıkları basit ve lafzî ihtilaflar olarak değerlendirmiştir.

Zebîdî, ihtilaf konusu meselelere dair birden çok farklı rakamlar verildiğine dikkat çekerek Tâceddîn Sübkî'den (ö. 771/1370) naklen şöyle der: "Tahavî (ö. 321/933) ile Eş'arî arasında sadece on üç konuda ihtilaf vardır. Bu on üç meselenin yedisi lafzîdir, sadece altısı mâna ile ilgilidir. Bu on üç meselede bir kimsenin başka bir kimseye muhalefet etmesine, haddizatında muhalefet bile denilemez. Zira bu meselelerde bir Müslüman'ın diğerine muhalefet etmesi, kâfir, sapık ya da bidatçi olarak nitelendirilmesini gerektirmez. Aslında bu on üç meselenin bile Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) aidiyeti kesin ve sabit değildir."¹³⁷ Mezhepler arasındaki ihtilaflı konuların başında gelen irade, kudret ve yaratma fiili konusunda Zebîdî, insan fiilinin yaratıcısıdır, görüşünün Mutezileye, insanın fiilini Allah yaratır, fikrinin ise Cebriyeye ait olduğunu belirtir. Benimsenmesi gereken bu iki düşünce arasında bir yol takip etmek gerekir ki bu düşünceyi Mâtürîdîler ihtiyar, Eş'arîler kesb adını vermektedirler. Burada iki tarafı öne çıkaran bu iki kavram; İhtiyar ve kesb ile anlatılmak istenen mânâ bir ve aynıdır. Fakat bu mânâyı anlatmak için Mâtürîdîler daha çok ihtiyarı, Eş'arîler ise kesb kelimesini tercih etmiştir. Fakat Bâkullânî (ö.403/1013), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) bu konudaki görüşleri Mu'tezile'ye oldukça yakındır.¹³⁸

¹³⁵ İmam Ebû'l-Yüsr Muhammed Pezdevî, *Usûlü'd-dîn: Ehl-i Sünnet Akâidi* (trc. Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1994, 348; Sönmez Kutlu, "Soruşturma", *Mârife*, Yıl 5, Sayı 3 (Kış 2005), 430-432.

¹³⁶ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 8 vd.

¹³⁷ Zebîdî, *a.g.e.*, II,10-11; Tekfir edilebilecek fırkalar için bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, 186 vd.; A. Saim Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, Mârifet yay., İstanbul 1996, 212 vd.

¹³⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 12 vd.; Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İhyâ'*, I, 270-272; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul 1984, 215, 277 vd.; Şerafeddin Gölcük, *Bâkullânî ve İnsanın Fiilleri*, Ankara 1997, 167 vd.; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 2001, 507 vd.

Görülüyor ki, ihtilaflı konuların başında gelen irade, kudret ve yaratma fiili konusunda, Zebîdî'ye göre Eş'arî (ö. 324/936) ile Mâtürîdî (ö. 333/944) aynı şeyi düşünmekte, fakat fikirlerini değişik terimlerle anlatmaktadırlar. Dolayısıyla Zebîdî, Mâtürîdîlerle Eş'arîler arasındaki farkları basit ve önemsiz görmektedir.

Örneğin kelâmda tartışmalı bir konu olan “iman ile İslâm” kavramları hakkında mezheplerin görüşlerini naklettikten sonra, bu iki kavramın bazen eş anlamda, bazen de farklı mânalarda kullanılmaktadır.¹³⁹ İslâm teslimiyettir; kalple, dille ya da organlarla olur. Kalple kesin inanç, dille ikrar, organlarla ise ibadetler gerçekleşir. Bu üç şeklin en faziletlisi kalple olanıdır. Bu da imandır.¹⁴⁰ İmanın İslâm anlamında yorumlanmasına gelince; bu da İslâm'ın kalbin teslimiyeti kabul edilmesidir. Amel ve söz ise kalpte gizli olan teslimiyetin neticesi ve semeresidir. Bazen ağaç denince, ağacın kendisi kastedildiği gibi meyvesi de kastedilir. Bunun gibi İslâm denince, iman kastedilmiştir.¹⁴¹

Eş'arî ve Mâtürîdî'nin hayatını anlatmak için özel bir bölüm açan Zebîdî, her ikisinden de övgüyle söz etmiştir.¹⁴² Fıkıhta Hanefî mezhebine mensup olduğu bilinen Zebîdî'nin, itikatta Eş'arî mi, yoksa Mâtürîdî mi olduğu konusu açık değildir. C. Brockelmann (ö. 1956), Zebîdî'nin Mâtürîdî düşünceye sahip olduğunu iddia ederek Mâtürîdî mezhebinden olduğunu ifade etmiştir.¹⁴³ Abdülhay el-Kettânî (ö. 1962) ise Eş'arî olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴ Zebîdî'nin *İthâfü's-sâde*'de hangi ölçüde Eş'arî, hangi nispette Mâtürîdî akâidini savunduğunu tesbit etmek de oldukça güçtür. Bununla beraber, *İthâfü's-sâde*'nin Eş'arî ve Mâtürîdî akâidlerini mezceden memzûc bir eser olduğu söylenebilir. *İhyâ'yı* şerh ederken ve tercihlerde bulunurken ilmî ölçüler içinde kalarak yerine göre Mâtürîdî, yerine göre Eş'arî görüşü tercih edişi bunun göstergesidir. Allah'ın vücûd ve tekvin sıfatı, ma'rifetullah, hüsün-kubuh, isim-müsemma, Allah'ın fiille-

¹³⁹ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 368; Krş. Gazzâlî, *İhyâ'*, I, 284-285.

¹⁴⁰ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 372.

¹⁴¹ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 376-377; Krş. Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 319; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), İstanbul 1998, 160-161; Kılavuz, *a.g.e.*, 49-52.

¹⁴² Zebîdî, *a.g.e.*, II, 9.

¹⁴³ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398.

¹⁴⁴ Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 527.

rinde hikmet ve illetin bulunması¹⁴⁵ imanın tarifi, iman-İslâm ilişkisi,¹⁴⁶ imanda istisnâ¹⁴⁷ gibi konular başta olmak üzere daha çok Mâtürîdî'nin tesirinde kaldığı ve onun fikirlerini kabul ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁸ Ancak bazı konularda Eş'arî ekolünün fikirlerini benimsemiştir. Mesela, Allah'ın peygamber göndermesinin hükmü konusunda Eş'arîler'in fikrini kabul ederek, sonsuz bir hikmet ve kuşatıcı bir rahmet için peygamberler göndermenin aklen câiz olduğunu, Allah'ın insanlara nebiler göndermesinin bir lutuf ve ihsan olduğunu; göndermemesinin ise bir zaaf ve noksanlık teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir.¹⁴⁹

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME:

Zebîdî, hadis, fıkıh, tefsir, tasavvuf, kelâm, dil ve edebiyat, hikmete varıncaya dek değişik alanlarda yüz kırktan fazla eser vermiştir. Geriye bıraktığı eserleri, bir kısmı bu gün mevcut olmayan eski ve güvenilir kaynaklardan derlenen bilgiler, İslâm dünyasının parlak dönemlerin mensup âlimlerin metoduyla tertip ve tasnif edilerek yazılmıştır. Bunlardan özellikle *Tâcü'l-'Arûs*'da dil ve edebiyat; *İthâfî's-sâde*'de de tasavvuf, hikmet, ahlâk ve akâid ilimlerindeki derin vukûfiyeti ortaya çıkmaktadır.

Zebîdî'yi kelâm ilminde değerli bir âlim kılan en önemli özelliği, mezhepler arasındaki ihtilaflı konuları te'lif edişi, bir taraftan bu ihtilafların sayısını azaltırken, diğer taraftan da bu nevî anlaşmazlıkları basit ve lafzî ihtilaf şeklinde değerlendirmesidir. Dışa kapalı ve mutaassıp bir mezhep taraftarı olmayarak, yerine göre delilini kuvvetli gördüklerinden faydalanma yoluna gitmiştir. Nitekim zikredilen şerhin mukaddimesinde müc-

¹⁴⁵ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 16, 17; Krş. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 2005, 60 vd.; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille fi usûlü'd-dîn* (nşr. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün), Ankara 2003, I, 400; Ebû Muhammed Nüreddin Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûlü'd-dîn: Mâtürîdiyye Akâidi* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 2005, 61, 86.

¹⁴⁶ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 376-377; Krş. İmam Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 511 vd.; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 220, 319; M. Saim Yeşrem, *Mâtürîdî'nin Akâide Risâlesi ve Şerhi*, İstanbul 2000, 94; Yusuf Ziya Yörükân, *İslâm Akâid Sisteminde Gelişmeler*, İstanbul 2006, 247.

¹⁴⁷ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 414 vd.; Krş. Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, II, 423; Nüreddin Sâbûnî, *Usûlü'd-dîn*, 175; Ziya Yörükân, *a.g.e.*, 249.

¹⁴⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 12, 16-18.

¹⁴⁹ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 312-313; Krş. Ebû Bekr b. Muhammed İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut 1987, 174-175; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, İstanbul 1346/1928, 153; Tefîzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, 293.

mellerin tafsil edilmesinde, müphemlerinin izahında ve müşküllerin açıklanmasında Ehl-i sünnet imamlarının kitaplarından yararlanmıştıdır.

Müellifimizin, yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi *İhyâ'*nın şerhinde yaptığı izahlarda Ehl-i hadis, Ehl-i nazar ve Ehl-i keşf olmak üzere sünnet çerçevesindeki üç zümrenin metodunu yerine göre büyük bir vukuf, tetkik ve tenkit zihniyetiyle kullanmayı başardığını söyleyebiliriz. Ayrıca bu şerhin büyük ölçüde nakillere dayanan, konularla ilgili bilgileri ve farklı görüşleri bir arada toplayan, lüzumlu ve yeterli bilgiler vererek münakaşa ve tenkidini yapan, sahasının en kapsamlı ve ansiklopedik eserlerinden biri olduğunu, bu anlamda çeşitli yönlerden araştırılmayı hak ettiğini burada kaydetmek gerekmektedir.